

Małek, Janusz

Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 131-139

1966

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

M A T E R I A Ł Y

JANUSZ MAŁŁEK

GRANICE PAŃSTWOWE, KOŚCIELNE I ADMINISTRACYJNE PRUS KSIĄŻĘCYCH W XVI WIEKU

O ile Prusy Królewskie posiadają już swój atlas¹, to Prusy Książęce znajdują się w sytuacji znacznie gorszej. Projektowany przez G i H. Mortensenów² atlas geograficzno-historyczny Prus Wschodnich i Zachodnich mimo zaawansowania prac nad niektórymi mapami, w związku ze śmiercią H. Mortensena może się ukazać ze znacznym opóźnieniem. Polscy badacze, nie dysponując archiwaliami królewieckimi, nie mogą tych prac podjąć. Niemniej wydaje się, iż publikacja materiałów, czy też przyczynków ułatwiających w przyszłości realizację takiego atlasu, jest rzeczą pożądaną, stąd też druk niniejszych materiałów.

1. GRANICE PAŃSTWOWE

Traktat krakowski w 1525 r. przyznał w lenno margrabiemu Albrechtowi następujące miejscowości: Królewiec, Lochstädt, Wargi, Girmo, Pupki, Rudawy, Szaki, Kaimy, Kremity, Waidowo, Tapiawę, Tapelawki, Norkity, Wystruć, Alenbork, Wąstrów, Gierdawy, Węgorzewo, Nordenbork, Labiawę, Laukiszkę, Tylżę, Ragnęte, Rosity, Windenburg, Kłajpedę, Pokarmin, Krzyźbork, Frydład, Domnowo, Barciany, Giżycko, Bałę, Świętą Siekierkę, Cynty, Górowo, Ilawkę, Bartoszyce, Szestno, Mragowo, Ryn, Kętrzyn, Ełk, Pisz, Pasiek, Miłakowo, Młynary, Morąg, Pasym, Szczytno, Ostródę, Olsztynek, Nidzicę, Działdowo, Dąbrówno, Ilawę, Sępólno, Przezmark, Miłomłyn, Zalewo, Prabuty, Kwidzyn, Tyrbark, Lubiatów, Szymbark, Bewindy, Jurgowo, Susz, Gardeję, Nowy Dwór, Kisielice, Zalewo, Rybaki, Biskupiec, Medenowo³. Wszystkie te miejscowości znajdowały się w granicach Prus Zakonnych z lat 1466—1525. Podane wyżej

¹ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.*, opracował M. Biskup przy współudziale Lucjana Koca. Warszawa 1961.

² H. i G. Mortensen, *Das Historisch-geographische Kartenwerk Ost- und Westpreussens, Studien zur Geschichte des Preussenlandes. Festschrift für Erich Keyser zu seinem 70 Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*, hrsg. von Ernst Bahr, Marburg 1963, ss. 90—96 podają m. in., iż w przygotowaniu jest mapa ludności Prus Książęcych w połowie XVI wieku na podstawie tzw. *Nachtgeld* z lat 1539—1540 oraz mapa rozmieszczenia własności szlacheckiej z tego okresu. Opracowuje się też granice starostw Prus Książęcych w połowie XVI wieku.

³ *Corpus iuris Polonici* wyd. O. Balzer, t. IV/1, Kraków 1910, art. 10, ss. 149—150.

miejscowości — aż do Zalewa, są wymienione w tej samej kolejności w traktacie toruńskim z 1466 r.⁴, na co zwrócił już uwagę A. Vetulani⁵.

Pozostałe miejscowości natomiast (od Prabut do Medenowa) nie znalazły się w dokumencie pokoju toruńskiego z 1466 r., gdyż przyznano je w dożywocie biskupowi chełmińskiemu Wincentemu Kiełbasie⁶, zarysowała się wówczas szansa włączenia ich, zwłaszcza Kwidzyna, w obręb granic Polski⁷, jednakże do tego nie doszło.

Jak więc z powyższego wynika, traktat krakowski (1525), dokonując przeobrażenia państwa krzyżackiego w Prusy Książęce, pozostawił jego terytorium nietknięte. Liczyło ono około 35 000 km kwadratowych.

Efemerycznie powiększyło się terytorium Prus Książęcych w 1560 r. o wójtostwo Grobin. Wójtostwo to zastawił Albrechtowi książę kurlandzki Gotthard Kettler za sumę 50 000 guldenów na okres 15 lat⁸, a powróciło jako wiano księżniczki Zofii dla ks. Wilhelma Kurlandzkiego w 1609 r.⁹

Podobnie w latach 1561—1567 Zygmunt August dał w zastaw Albrechtowi Jurbork (*Georgenburg*) (niem.), *Jurbarkas* (litew.) i Wierzbołowo (*Wirballen*) (niem.)¹⁰.

W traktacie krakowskim (1525) podobnie jak w toruńskim (1466), ograniczono się do podania zamków i miast, które miały leżeć w obrębie terytorium Prus, bez oznaczenia biegu granicy oddzielającej państwo lenne Prusy Książęce od państwa zwierzchniego — Polski. Zachowanie tego samego terytorium było równoznaczne naturalnie z utrzymaniem poprzednich granic, które w latach 1466—1525 wykazały stałość, a spory graniczne w tych latach ograniczały się tylko do spraw Mierzei Wiślanej¹¹. Nie oznacza to jednak, iż granice państwowe Prus Książęcych sięgają wstecz tylko do 1466 r. Rozpatrując bowiem poszczególne odcinki tej granicy dochodzimy do wniosku, iż jej bieg można cofnąć jeszcze dalej w głąb czasowy, i tak:

- 1) Granica z Litwą, od Kamiennego Brodu do Morza Bałtyckiego, w ten sposób przebiegała już od chwili jej delimitacji traktatem melneńskim z 1422 r.¹²
- 2) Granica z Mazowszem (od brodu Egers do Kamiennego Brodu) biegła tak samo od 1343 r., tj. od układów między Zakonem a książętami mazowieckimi, Ziemiowitem czerskim¹³ i Bolesławem plockim¹⁴ (od punktu, gdzie rzeka Wysoka wpada do Nidy, do brodu Egers).

⁴ *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce*. Zbiór tekstów źródłowych pod redakcją Karola Górskiego, Poznań 1949, s. 212.

⁵ *Władztwo Polski w Prusach Zakonnych i Książęcych (1454—1657)*. Wybór źródeł. Opracował i wstępem opatrzył A. Vetulani, Wrocław 1953, s. 82, przypis 26.

⁶ *Związek Pruski*, s. 218.

⁷ K. Górski, *Państwo Krzyżackie w Prusach*, Gdańsk—Bydgoszcz 1946, ss. 242, 251.

⁸ M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, s. 249.

⁹ K. Forstreuter, *Die Entwicklung der Grenze zwischen Preussen und Litauen seit 1422 r.*, *Altpreussische Forschungen*, 18 Jhrg., 1941, s. 62.

¹⁰ *Ibidem*, s. 61.

¹¹ M. Toeppen, op. cit., ss. 247—248.

¹² *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15 Jahrhundert*, Bd. 1 (1398—1437) hrsg. von E. Weise, Königsberg 1939, nr 154, przebieg granicy ss. 160—161.

¹³ *Codex diplomaticus Prussicus*, hrsg. von J. Voigt, Bd. 3, Königsberg 1848, nr XXXIX, s. 61; *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 3, Lieferung 2, (1343—1345) hrsg. von H. Koepfen, Marburg 1958, nr 616, s. 504.

¹⁴ *Codex dipl. Prussicus*, Bd. 3, nr XL, s. 62; *Preuss. Urkundenbuch*, Bd. 3, Lieferung 2, nr 617, s. 505; Bród Egers na wschód od Janowa pow. Przasnysz (*Preuss. Urkundenbuch*, op. cit., nr 615, s. 502).

3) Granica z Polską (od punktu, gdzie rzeka Wysoka wpada do Nidy, do punktu na Mierzei Wiślanej, (tj. z Warmią, Pomorzem Gdańskim, ziemią chełmińską i lubawską) usankcjonowana została pokojem toruńskim 1466 r. Nie znana nam jest data właściwej demarkacji tej granicy. Nie wiadomo, czy miała ona w ogóle miejsce, brak bowiem jakichkolwiek wzmianek o tym.

Na tej podstawie wolno nam opisać bieg granicy państwowej Prus Książęcych z 1525 r.

Granica wschodnia Prus Książęcych ciągnęła się od wybrzeża Morza Bałtyckiego (od punktu położonego około 30 km na północ od miasta Kłajpedy), biegła w kierunku południowo-wschodnim, przecinając rzeczkę Dangę i Minię, do rzeki Jury, około 15 km na zachód od miejscowości Taurogi. Przecinając pod Taurogami Jurę, a dalej Niemen, szła średnim biegiem rzeki Szeszupy, dalej biegła około 20 km na wschód od miejscowości Stołupiany, następnie przecinała górne biegi rzeczek Pisy i Rominty, przechodziła między miejscowościami Mieruniszkami a Filipowem, szła około 15 km na wschód od miejsca, gdzie w kilkadziesiąt lat później założono Olecko i około 30 km na wschód od miasta Elku, (już po układzie z 1545 r.) do Kamiennego Brodu i podchodziła pod miasto Rajgród. Południowa granica biegła od Kamiennego Brodu, przecinała rzeczkę Łęg około 30 km na południe od Elku, zbliżała się do rzeczki Wisy około 10 km na południe od Białej Piskiej, szła górnym biegiem rzeczki Wincenty, przecinała rzekę Pisę około 15 km na północ od miasta Kolna, następnie przecinała rzeczkę Szkwawę i Omulew około 15 km na południe od miejscowości Wielbark, dalej przechodziła między Działdowem i Mławą, potem biegła rzeką Działdówką do rzeki Wkry pod Lidzbarkiem Welskim.

Granica zachodnia ciągnęła się od rzeki Wkry w kierunku północnym około 15 km na wschód od Lidzbarka Welskiego, potem szła rzeczką Welą około 10 km na zachód od Dąbrówna i około 15 km na wschód od Lubawy, następnie rzeką Drwęcą mniej więcej 10 km na południe od miasta Iławy i około 10 km na północ od Kurzętnika w kierunku na Biskupiec Pomorski do rzeki Osy, dalej w kierunku zachodnim około 10 km na północ od miasta Łasina wprost do Wisły. Na odcinku mniej więcej 40 km biegła rzeką Wisłą, za Kwidzynem zmieniała kierunek na wschód, przecinając Mały Nogat, biegła między Kwidzynem a Prabutami z południowej strony, a Sztumem z północnej strony, w kierunku na Dzierżoń do jeziora Drużna i dalej na wschód do rzeki Pasłęki około 30 km na południe od miast: Elbląga, Tolkmicka i Fromberka, a około 10 km na północ od miejscowości Młynary. Rzeką Pasłęką szła dalej aż do rzeki Łyny, potem w prostym kierunku północno-wschodnim około 10 km na południe od Biskupca Warmińskiego i Reszla, dalej biegła w kierunku północno-zachodnim około 15 km na północ od miast: Bisztynka, Lidzbarka Warmińskiego i Pieniężna, przecinając rzeki: Łynę oraz Walszę, wreszcie biegła wprost na Braniewo, potem przez Zalew Wiślany do Mierzei Wiślanej, „wycinając” w ten sposób biskupią Warmię.

Na północy Prusy Książęce oblewały wody Morza Bałtyckiego od punktu granicznego (Narmeln, zwane Polskie), położonego na Mierzei Wiślanej na wysokości Braniewa, aż do punktu granicznego, położonego około 30 km na północ od Kłajpedy.

Granice wód terytorialnych sięgały wówczas zapewne na taką odległość, z której widoczna była z morza połączana tarcza, jak to wynika z oświadczenia Jana Tolka, burmistrza elbląskiego w 1496 r.¹⁵

¹⁵ *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. 3, cz. 1, wyd. K. Górski i M. Biskup, Toruń 1961, s. 238: „.....alse men eynen verguelten schyld sechen moege awz der gesalcznen sehe uff dem lande.

Dalsze dzieje granicy państwowej Prus Książęcych za Albrechta były następujące:

W 1526 r. z chwilą wcielenia Mazowsza do Polski, również ten odcinek graniczny przedłużył granicę Prus Książęcych z Polską.

Przez cały okres panowania nie było sporów o granicę z Polską, natomiast powodem zatargów stała się granica z Litwą, delimitowana układem z 21 czerwca 1529 r. między Zygmuntem Starym i Zygmuntem Augustem z ks. Albrechtem¹⁶, przepisana dosłownie z traktatu melneńskiego 1422 r. i wprowadzająca jedynie w miejsce słowa „Zakon” — „Prusy Książęce”.

Wzajemne pretensje graniczne odnośnie tego lub innego odcinka tej granicy pojawiały się ciągle i komisarze zainteresowanych stron prawie co pięć lat łagodzili spory, wyznaczając granice¹⁷, niemniej ciągnęły się one przez cały okres panowania Albrechta.

Najważniejszym momentem w tych rokowaniach był 1545 r. Szczegóły powyższej sprawy przedstawił L. Kolankowski¹⁸. W wyniku rozmów między obydwoma stronami ustalono sporny odcinek graniczny w pobliżu Elku z korzyścią dla Albrechta, ponieważ granice przesunięto bardziej na wschód, gdy natomiast według traktatu melneńskiego (1422) Elk miał leżeć nad samą granicą, na co zwrócił uwagę K. Buczek¹⁹.

O wielkości straty świadczy fakt, iż założono tu później 47 wsi pruskich, na obszarze tym znajdowało się 11 jezior. Kartograficzne przesunięcie granicy, jak też i bieg granicy prusko-litewskiej z 1545 r. przedstawił L. Kolankowski²⁰.

Krytyka poglądów L. Kolankowskiego i K. Buczka odnośnie straty obszaru na wschód od Elku przez Litwę, przeprowadzona przez K. Forstreutera²¹, oparta na jednym argumentacie, iż granice przez lasy przebiegały zazwyczaj wprost, nie wydaje się być przekonująca.

Dla upamiętnienia ustalenia tej granicy komisarze pruscy²² wystawili pomnik graniczny oddzielający ziemie Prus Książęcych od Litwy i Polski²³.

---

¹⁶ M. Dogiel, *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, t. 4, s. 257 i przebieg granicy, s. 258; Zob. także M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae...* Vilnae 1758, p. 206—207.

¹⁷ Np. z 1543 r.: *Articul des Littauschen Vertrags die Grentz zwischen dem Grosfürstenthum Littauen und Herzogthum Preussen betreffende etc.* (WAPO *Landtagsacte* V/4—1, fol. 462 b).

¹⁸ L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do r. 1548*, Lwów 1913, ss. 266—271.

¹⁹ K. Buczek, *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń 1936, s. 70.

²⁰ L. Kolankowski, op. cit., tabl. VII.

²¹ K. Forstreuter, op. cit., s. 56.

²² W latach 1541—46 w skład komisji pruskiej wchodziło trzech komisarzy, dwóch kucharzy, jeden sługa i jeden woźny (rozstawiający namioty). W tych latach nad pomiarami granicy pracowało 8 mierniczych (H. Roedders, *Zur Geschichte des Vermessungswesens Preussens...*, Stuttgart 1908, s. 44).

²³ Jest to najstarszy datowany słup graniczny w Polsce, w okolicach wsi Bogusze, w powiecie szczużyńskim.

A oto opis pomnika pióra J. Kołaczkowskiego z 1845 r.: „Jest to kolumna murowana z cegły w kwadrat. Wysokość jej wynosi 5—6 łokci, a każda ściana ma szerokość 2 łokcie. We wschodnią ścianę wmurowana jest tablica z czarnego marmuru z wkleśle wyrytym napisem w języku łacińskim:

Quando Sigismundus patris Augustus in oris Primus et Albertus Marchio jura dabant, Ille Jagellonis vetersque binominis urbes Hicque Borussiae

Od września do października 1546 r. komisarze obydwu stron dokonali objazdu granicy prusko-litewskiej od Kamiennego Brodu do Morza Bałtyckiego²⁴, dokonując ostatecznego uregulowania przebiegu tej granicy w terenie.

Później, z bardziej znanych sporów granicznych, należy wymienić zatarg o miejscowość Koadjuty (na północ od Tylży), które wziął w sekwestr książę Albrecht. Sprawa ta znalazła odbicie w aktach sejmowych Prus Książęcych²⁵.

2. GRANICE KOŚCIELNE

Pod względem kościelnym terytorium Prus Książęcych podlegało dwom biskupom protestanckim: sambijskiemu i pomezzańskiemu. Ostatecznie granice diecezji sambijskiej i pomezńskiej ustalił książę Albrecht wydaniem dokumentu 10 marca 1528 r. W dokumencie tym bowiem terytoria należące dotąd do biskupstwa warmińskiego dołączono: Natangię tzn. Pokarmin, Krzyżbork, Frydłąd, Bartoszyce, Sepopol, Domnowo, Pasiek, Świętą Siekierkę, Cynty, Pruską Itawę, Barciany — do biskupstwa sambijskiego; Mazury, tzn. Kętrzyn, Szestno, Ryn, Węgorzewo, Giżycko, Nordenburg, Elk, Straduny, Pisz — do biskupstwa pomezńskiego²⁶. Stąd też granicę oddzielającą te dwie diecezje zaznaczono na załączanej mapce wzdłuż odpowiednich granic starostw. Każde z biskupstw rozpadło się z kolei na parafie, które naniósł na mapę M. Toeppen²⁷. Nie udało się jednak Toeppenowi oznaczyć granic parafii.

pace regebat opes, Haec erecta fuit moles, quae limite fines Signat et amborum seperat arta Ducum, Anno MDXLV. Mense Augusto.

Autorem tego napisu był poeta i pierwszy rektor Uniwersytetu Królewieckiego, Jerzy Sabinus. Na tejże wschodniej ścianie były niezgrabnie wykute herby: Pogoń litewska i orzeł pruski z koroną na szyi i literką S (Sigismundus), tzn. herb Prus Książęcych.

O dziejach pomnika wiemy co następuje: już w 1823 r. komisarze Królestwa Polskiego delegowani do odnowienia linii granicznej, uczynili w protokóle wzmiankę o konieczności dokonania odnowy pomnika na koszt obydwu rządów. W 1861 r. J. F. S. (kryptonim nie rozwiązany) pisał, że pomnik jest w wielu miejscach zniszczony, a litery w napisie są trudne do odczytania; Gloger w 1903 r. pisze o nim jako o pomniku istniejącym, zaś Brückner podaje tylko, że oryginał pomnika istniał. Roedder w 1908 r., a za nim Buczek podają, iż oryginał pomnika znajduje się w muzeum w Królewcu, natomiast kopia na dawnym miejscu. Kilku z tych autorów reprodukowało zdjęcie pomnika".

(Zob. K. Hennenberger, *Erklärung der Preussischen grösseren Landtafeln oder Wappen*, Königsberg 1595, s. 388; Alb. Columbus, *Von der ostrokolischen Säule*, Erleutertes Preussen, Bd. 2, Königsberg 1725, ss. 423—432; Acta Borussia, Bd. 1, T. 1, Leipzig 1730, p. 233; Preussische Provinzialblätter, 1846, Bd. 27, s. 394; J. Kołaczkowski, *O starożytnym pomniku granicznym pomiędzy Polską a Prusami Wschodnimi*, Biblioteka Warszawska, 1845, t. 3, ss. 650—651; J. F. S., *Stup graniczny pod wsią Bogusze*, Tygodnik Ilustrowany, nr 89 z 15—17 sierpnia 1861 r., t. 4, ss. 61—62; M. Toeppen, *Zur Geschichte der ständischen Verhältnisse*, ss. 248—249; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 4, Warszawa 1903, s. 90; A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. 2, Warszawa 1939, s. 224; M. Roedder, op. cit., ss. 72—73; H. Gollub, *Die Prostken Grenzsäule*, Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen, Bd. 2 (1928), ss. 23—25; K. Buczek, op. cit., s. 70.

²⁴ K. Forstreuter, op. cit., s. 57.

²⁵ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie (= WAPO), *Landtags-handlungen*, V/4—1 z 1546 r. p. 2—5, w propozycjach przedstawionych przez kanclerza posłom w punkcie 3 jest mowa o tym; aby zakończyć spór o Koadjuty oraz dołączone są listy w tej sprawie (p. 47, 48, 51).

²⁶ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, hrsg. von P. Tschackert, Bd. 1, Leipzig 1890, ss. 155—156, Bd. 2, nr 597.

²⁷ M. Toeppen, op. cit., ss. 260—285 i *Atlas zur Historisch-Comparative Geographie von Preussen* von M. Toeppen, Gotha 1858, tabl. III.

Z polskich historyków W. Chojnacki²⁸ opublikował mapkę zborów polsko-ewangelickich w b. Prusach Wschodnich za okres od XVI—XX wieku. W załączonej do artykułu mapce nie zaznaczono siedzib parafii z powodu zbyt małej podziałki, jaką dysponujemy przy publikacji artykułowej, a nie w ramach atlasu. Umieszczenie parafii w tej podziałce zmniejszyłoby przejrzystość mapki.

3. GRANICE ADMINISTRACYJNE

Terytorium Prus Książęcych podzielono na 3 okręgi, te z kolei na starostwa, a ostatnie na gminy miejskie i wiejskie²⁹. Niektóre ze starostw dzieliły się jeszcze na komornictwa lub „amty” sołtysie.

Liczba starostw. W sumie w Prusach Książęcych były 34 starostwa zwykle i 5 starostw dziedzicznych, razem 39³⁰, z wyłączeniem stolicy Księstwa, Królewca.

Na poszczególne okręgi przypadają następujące starostwa:

- 1) Sambia (9): Szaki, Rybaki, Tapiawa, Neuhausen, Labiawa, Wystruć, Ragelona, Tylża i Klajpeda.
- 2) Natangia (13): Pokarmin, Bałga, Pruska Itawa, Bartoszyce, Kętrzyn, Olecko, Barciany, Węgorzewo, Elk, Pisz, Ryn, Giżycko, Szeszno. Prócz tego 2 starostwa dziedziczne: Gerdawy i Neuhof.
- 3) Górne Prusy (12): Pasłęk, Morąg, Miłakowo, Przezmark, Miłomłyn, Ostróda, Olsztynek, Kwidzyn, Prabuty, Nidzica, Działdowo, Szczytno. Ponadto 3 dziedziczne: Susz, Itawa i Dąbrówno.

Liczbę starostw przyjętą przez M. Toeppena tak w książce jak i w atlasie, podważaćby mogła ostatnio opublikowana przez Ericha Keysera³¹ mapa Prus w latach 1466—1772, opracowana na podstawie niedostępnej nam *Generalkarte von dem Königreich Preussen um 1730* (a więc na podstawie mapy powstałej w kręgu Suchodolców) oraz na podstawie wymienionej już książki Toeppena. Keyser w komentarzu podaje za Toeppenem liczbę starostw 39, a na mapie nanosi ich tylko 32. Zaznacza tam, iż wiele starostw nie egzystowało przez cały okres i chyba należy sądzić,

²⁸ W. Chojnacki, *Zbory polsko-ewangelickie w Prusach Wschodnich w XVI—XX w.*, Reformacja w Polsce, XII — 1953, 1955, nr 45—50 po str. 412 dołączona mapka.

²⁹ M. Toeppen, op. cit., ss. 260—262. Zob. też T. Grygier, *Organizacja władzy naczelnej Prus Książęcych*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4 (86), Olsztyn 1964, ss. 464—465, który tłumaczy *Hauptamt* na „kapitanat” zamiast „starostwo”, *Hauptamtman* na „kapitan” zamiast starosta, *Hofmeister* dosłownie na mistrza dworu zamiast „ochmistrza”, czy też *Kreis* na „powiat” zamiast na szersze pojęcie „obwód” lub „okręg”. Szczególnie razi ów „kapitanat” i „kapitan”.

Trzeba tu jasno powiedzieć, że najlepszym odpowiednikiem dla słowa *Hauptamt* jest polskie słowo „starostwo”. Przemawia za tym kilka przesłanek:

- a) Zakres praw i obowiązków urzędu starosty w Prusach Książęcych najlepiej odpowiada zakresowi praw i obowiązków urzędu starosty w Polsce, a nie np. wojewodzie czy kasztelanowi. (Określenie praw i obowiązków starosty w Polsce u J. Bardacha, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, wyd. 2, Warszawa 1964, ss. 256—257);
- b) Nazwa (kapitan) i (kapitanat) brzmi w języku polskiej administracji sztucznie i przypomina szarżę wojskową;
- c) Łacińskie (*Capitaneus*) tłumaczymy na polskie „starosta”;
- d) W polskiej literaturze historycznej niemalże wszyscy badacze nazywają (*Hauptamty*) — starostwami (A. Vetulani, K. Piwarski, B. F. Mincerowie, Z. Zdrójkowski. Tego samego zdania są: K. Górski i M. Biskup).

³⁰ M. Toeppen, op. cit., ss. 262—263.

PRUSY KSIĄŻĘCE

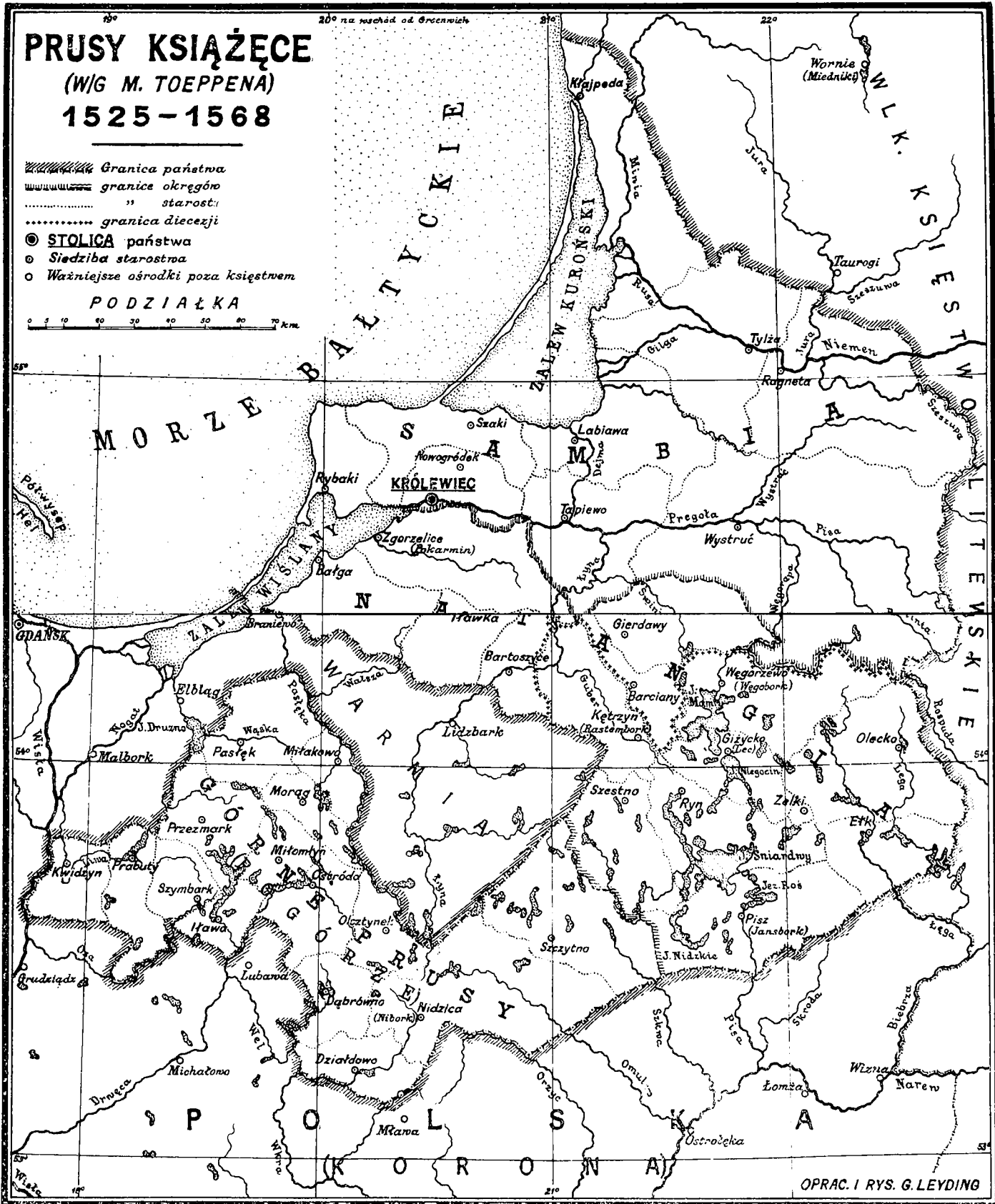
(W/G M. TOEPPENA)

1525 - 1568

- Granica państwa
- granice okregów
- " starost:
- granica diecezji
- STOLICA państwa
- Siedziba starostna
- Ważniejsze ośrodki poza księstwem

PODZIAŁKA

0 10 20 30 40 50 60 70 km.

że dla uproszczenia nie przedstawia ich kartograficznie. Jako efemeryczne uznał więc: Labiawę, Bartoszyce, Miłakowo, Miłomłyn, Olsztynek, Prabuty i Działdowo.

To, co usprawiedliwia w pewnym sensie Ericha Keysera ze względu na uproszczenie mapy dla długiego okresu 1466—1772, nie może usprawiedliwić W. Hubatscha, który do swojej pracy o Albrechcie dołączył mapkę Prus Książęcych w latach 1525—1568, umieszczając 32 starostwa za Keyserem, gdy w tekście książki podaje liczbę starostw za Toeppenem³².

Okazuje się jednak, iż liczba starostw podana przez Toeppena dla XVI wieku, jest w dalszym ciągu aktualna. Są na to następujące dowody:

- W *Nowym Przywileju Łaski* z 1540 r. wymienieni są postowie ze starostw: Prabut, Miłomłyn, Olsztyńska i Działdowa³³.
- W *Regimentsnottel* z 1542 r. wymienieni są posłowie Bartoszyce, Olsztyńska, Prabut, Miłomłyn³⁴.
- W 1546 r. w spisie kolejności zasiadania w sejmie na miejscu 20 wymienione jest starostwo Labiawy³⁵.
- Na sejmie 29 grudnia 1548 r. zjawili się m.in. starosta Działdowa Andrzej von Wittmansdorff i starosta Prabut — Jakub von Auerswaldt³⁶.
- W spisie posłów ze starostw na sejmie w 1548 r. znajdujemy obok innych także posłów ze starostw: Miłakowa, Prabut, Olsztyńska, Miłomłyn, Działdowa i Bartoszyce³⁷.
- Wszystkie 6 starostw z wyjątkiem Miłakowa znajdujemy w spisie starostw Kaspra Nostitza, współczesnego ks. Albrechtowi³⁸.

Jak więc widzimy, starostwa opuszczone przez E. Keysera i W. Hubatscha ogzystowały w XVI wieku i z tego względu uwzględniono je na załączonej mapce.

Granice starostw. Pierwsza mapa Prus Książęcych z 1528 r., jak również mapa Joachima Retyka³⁹ podarowana ks. Albrechtowi, nie miały na pewno oznaczonych granic starostw, skoro współczesny jeszcze Albrechtowi świetny kartograf pruski, Kasper Henneberger, w swej monumentalnej mapie Prus Książęcych także ich nie oznaczył⁴⁰. Ubolewał nad tym M. Toeppen, wątpiąc równocześnie w możliwość istnienia opisu granic starostw

³² *Staats- und Verwaltungsgrenzen in Ostmitteleuropa-Historisches Kartenwerk*. T. 2, *Preussenland*, München 1954, tablica 3, *Das Preussenland 1466—1772*.

³³ W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, Heidelberg, 1960, s. 185 dla Górnych Frus liczy 16 starostw, a nie 15, jak Toeppen. Pomyłka pochodzi od Toeppena, który raz wymienia starostwo Susz, a drugi raz jako starostwo Szymbark. Tymczasem chodzi tu o jedno starostwo, na którego obszarze leżały te dwa ośrodki miejskie. Hubatsch potraktował je jako osobne starostwa.

³⁴ *Privilegia der Stände des Herzogthums Preussen* (= Priv), Brunsbergae 1616, p. 49 b.

³⁵ *Priv.*, p. 55 b.

³⁶ *WAPO Landtagshandlungen V/4—2* p. 78 b.

³⁷ *WAPO Landtagshandlungen V/4—3* p. 7 a.

³⁸ *Ibidem*, p. 7 b.

³⁹ *Haushaltungsbuch des Fürstenthums Preussen 1578*, hrsg. von K. Lohmeyer, Leipzig 1893, ss. 20—21 (Prabuty) s. 30 (Działdowo), s. 96 (Miłakowo), ss. 100—101 (Labiawa), ss. 106—109 (Bartoszyce), ss. 110—111 (Olsztynek).

⁴⁰ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921, s. 10.

⁴¹ *Prussiae, Das ist des Landes Preussen... durch Casperum Hennenbergium Erlischenen, Pfarherrn zu Mühlhausen auf Natangen*. Gedruckt zu Königsberg in Preussen bey Georgen Osterbergen im Jahr MDLXXXVI. (Rozmiar 97×95 cm na desce, Kart. I, Książnica Miejska w Toruniu).

dla czasów książęcych, podobnych, jakie się spotyka dla komturstw z czasów krzyżackich.

Przyopuszczenie Töppena jest jednak niesłuszne, istnieje bowiem opis granic starostwa Prabut, pochodzący z początków czasów książęcych⁴¹.

Pierwszy krok w kierunku sporządzenia map starostw uczynił Polak Józef Naronowicz Naroński (zm. 1678). W 1660 r. znalazł się on w Królewcu i wkrótce wykonał próbną mapę starostwa piskiego. „Była ona szczegółowa, kolorowana. Wsie dokładnie oznaczone, budynki państwowe, szlacheckie i chłopskie uwidocznione. Przy każdym gospodarstwie podano liczbę włók i morgów ziemi ornej, łąk, lasów do nich przynależnych. Obszar wód zabarwiony na kolor niebieski, łąki i lasy — zielony, zabudowania czerwony, skala 1 : 100 000”.

Elektor mianował Narońskiego nadwornym geometrą-geografem i matematykiem. Zgodnie z instrukcją elektora z 6 stycznia 1663 r. polecono mu sporządzenie map dalszych starostw. Zobowiązany był do zachowania tajemnicy, gdyż mapy miały służyć celom strategicznym. Powierzono mu sporządzenie map następujących starostw: Barcian, Elku, Olecka, Kętrzyna, Rynu i Szestna. Prace te wykonał umiejętnie. Jednakże zdołał opracować tylko część starostw, inne pozostały nietknięte⁴².

Dalsze prace kartograficzne po śmierci Narońskiego prowadził Samuel Suchodolec-Suchodolski (ur. 1649), którego w 1679 r. mianowano inżynierem i geometrą elektora. Przygotował on mapę ogólną Prus Książęcych (1679), i mapę jez. Śniardwy. Później wstrzymano mu pozwolenie na kartografowanie kraju⁴³. Wiele map, zwłaszcza Suchodolca, przechowywano w Berlinie⁴⁴.

Podsumowania prac kartograficznych Narońskiego i Suchodolca dokonał syn tego ostatniego, Jan Władysław Suchodolec (zm. 1751). Opracował on mapy poszczególnych starostw Prus Książęcych, które pozwoliły mu ukończyć w 1732 r. wielką mapę Prus, wrytą na 5 arkuszach przez Berlińską Akademię Umiejętności⁴⁵. Były tu już przedstawione granice poszczególnych starostw. W następnych latach powstały dalsze mapy Prus, opierające się na dotychczasowych.

Mapy Narońskiego i Suchodolców są dziś przechowywane w archiwum w Getyndze i mogą, zdaje się, stanowić w znacznym stopniu podstawę dla przyszłego atlasu historycznego Prus Książęcych⁴⁶.

⁴¹ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, von H. Cramer, Marienwerder 1887, ss. 279—280 dokument nr 207; *Beschreibung der Grenzen zwischen dem Gebiete Riesenburg und Roggenhausen, und Riesenburg und Stuhm*.

⁴² O Narońskim zob. F. v. Salesiński, *Über Landkarte Ost- und Westpreussens*, Pr. Prov. Blät., Bd. 6, 1848, s. 379; *Altpreussische Biographie*, hrsg. von C. Krollmann, Bd. 2, Königsberg 1943, s. 455; E. Sukertowa-Biedrawina, *Bracia polscy na ziemi mazurskiej*, Komunikaty, Instytut Mazurski, 1949, ss. 54, 55. Zob. reprodukcję mapy Narońskiego obejmującej starostwo ryńskie, *Szkiecy z dziejów Pomorza* pod red. G. Labudy, *Pomorze Nowożytne*, Warszawa 1959, s. 105.

⁴³ F. Salesiński, op. cit., s. 379; E. Sukertowa-Biedrawina, op. cit., ss. 56—57 i B. Kociołowski, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921, s. 21.

⁴⁴ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla St. Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935, s. 125.

⁴⁵ E. Sukertowa-Biedrawina, op. cit., s. 57.

⁴⁶ B. Olszewicz, op. cit., s. 21.

Najpoważniejszym jednak źródłem kartograficznym dla Prus — według oceny Mariana Biskupa⁴⁷ — jest mapa L. Schröttera⁴⁸, (1444 arkusze), sporządzona przy pomocy F. B. Engelhardta w skali 1:50 000 na podstawie pomiarów triangulacyjnych przeprowadzonych przez kwatermistrzostwo pruskie w latach 1796—1802 i opublikowana w 25 arkuszach w latach 1803—1810 w redukcji 1:150 000⁴⁹.

Jak wynika z powyższego przeglądu źródeł kartograficznych, mogą one mieć tylko charakter pomocniczy przy ustalaniu granic starostw Prus Książęcych w XVI wieku, tzn. przy stosowaniu metody retrogresji przyjmując nawet to, iż granice wykazują często trwałość swego biegu.

M. Toeppen dla ustalenia granic starostw musiał sięgnąć do metody interpolacji, ustalając po kolei przynależność parafii do poszczególnych starostw, a następnie znając kilkanaście punktów leżących na terytorium jednego starostwa i kilkanaście w sąsiednim starostwie, kreślił granicę między starostwami. Porównywanie biegu granic z mapami XVII i XVIII wieku okazało się wówczas cwočne.

JANUSZ MAŁŁEK

TERRITORY AND ECCLESIASTICAL AND ADMINISTRATIVE DIVISION OF DUCAL PRUSSIA IN THE 16TH CENTURY

This article may facilitate in future the elaboration of a historical atlas of Ducal Prussia in the 16th century.

The author delimited the territory of Ducal Prussia in 1525, gave the history of its frontiers and described territorial disputes, especially the dispute with Lithuania in 1545.

Ecclesiastical division of the country was established by duke Albrecht Hohenzollern's decree of the 10th March 1528. Since then the whole territory of Ducal Prussia pertained to the Bishoprics of Pomerania and of Sambia. Parishes of Natangia and Masuria belonging formerly to the Bishopric of Warmia were included: the former i.e. Pokarmin, Krzyżbork, Frydład, Bartoszyce, Sępólno, Damnowo, Pastęk, Święta Siekierka, Cynty, Pruska Hawa, and Barciany to the Bishopric of Sambia and the latter i.e. Kętrzyn, Szestno, Ryn, Węgorzewo, Giżycko, Nordenburg, Elk, Straduny and Pisz to the Bishopric of Pomezania.

The territory of Ducal Prussia was divided into three provinces, the provinces were divided into districts and these into urban and rural communes. The author confirmed that in the 16th century the number of districts amounted to 39 (in accordance with M. Töppen, contrary to E. Keyser).

The author tried also to delimit the boundaries of the districts. This, however, is possible only with the use of the interpolation method.

⁴⁷ M. Biskup, op. cit., s. 18.

⁴⁸ L. Schrötter, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Litthauen und Westpreussen nebst dem Netzedistrict 1796—1802*, Berlin 1809—1810.

⁴⁹ M. Biskup, op. cit., s. 18.